

Eristuvad lapsed 18. sajandi alguses

Herrnhuti lasteäratuse 1727. aastal ja laste palveaktsioonid Sileesias 1707.–1708. aastal

Pia Schmid

Martin Lutheri nimeline Halle ülikool Wittenbergis,
filosoofiateaduskonna emeriitprofessor
pia.schmid@paedagogik.uni-halle.de

Teesid: Artiklis võrreldakse ajaloos täheldatud lapsnõidade ja vagade laste tegutsemist kui tavapärasest eristuvat käitumist, mis täitis oma ajas teatud eesmärgid ning ärgitas selle mälu püsivust rohkete kirjalike tekstiversioonide ja rahvajuttudena. Autor näitlikustab 18. sajandi laste vagadusliikumise juhtude valguses, kuivõrd on siinkohal põhjust rääkida vagade laste kultuurist ja kuidas see paigutub üldisemalt lapsepõlve ja lastekultuuri uurimise diskursusesse.

Märksõnad: ajalooline lapsepõlve uurimine, laste agentsus, lastekultuur

Herrnhuti lasteäratuse ja laste palveaktsioonid Sileesias jäid ajaliselt küllaltki lapsnõidade üle peetud kohtuprotsesside perioodi lähedusse, täpsemalt nende hääbumisfaasi või nende lõppemise järgsesse aega. Esmapilgul on need kaks valdkonda täiesti erinevad: lapsnõiad otsisid kontakti kuradiga, palvetavad või usulise äratuse saanud lapsed pöördusid jumala või Jeesuse poole. Ühed olid käibeväljendit kasutades “pahad”, teised “head” lapsed. Võib ka öelda, et vagad lapsed kujutasid endast lapsnõidade vastandit. Sellegipoolest esineb nende kahe rühma vahel ka märkimisväärseid sarnasusi. Mõlemad – nii “pahad” kui ka “head” lapsed – olid ühiskonnas tugevalt eristuvad. Nad äratasid suurt tähelepanu ning teod, millega nad selle pälvisid, leidsid tee suulisse ja kirjalikku pärimusse (lapsnõidade üle peetud kohtuprotsesside kohta vt artikleid kogumikus Behringer & Opitz-Belakhal 2016). Lugusid hernhuutlaste lasteäratusest anti edasi vennasteliikumise ajalookäsitluste kaudu (vrd Schmid 2006a) ning seda perioodi on meenutatud iga-aastase 17. augustil toimuva laste koorilaulupeoga.¹ Jääb mulje, et laste palveaktsioone, mida mainitakse arvukates tolaaegsetes kirjutistes üksteisele vasturääkivate hinnangute valguses, toimus Sileesias veel 18. sajandi lõpus, nagu osutab ka üks sissekanne teoses “Deutsche Encyclopädie” (Köster & Roos 1799).

Veel üks sarnasus seisneb selles, et nii nagu lapsnõidasid, tajus ümbritsev keskkond ka vagasid lapsi teatava eristuva lastegrupina. Ajaloolise antropoloogia sõnavara kasutades saab öelda, et nad moodustasid teatavaid käitumisviise praktiseeriva eristuva rühma, omistades nimetatud käitumisviisidele omalt poolt teatava tähenduse. Sellisena käsitletuna on võimalik vagasid lapsi – ja ehk ka lapsnõidu – vaadelda teatavate lastekultuuride esindajatena. Selles raamistikus ma käesolevas artiklis kõnesolevaid Herrnhuti ja Sileesia lapsi ka analüüsin – nimelt kui ühe laste vagaduskultuuri liikmeid.

Pärast üldisi tähelepanekuid lastekultuuri kui uurimiskonstruktsiooni kohta (1) tuleb lähemalt juttu Herrnhuti lasteäratusest 1727. aastal (2) ja seejärel laste palveaktsioonidest Sileesias 1707.–1708. aastal (3), paigutades need sündmused kokkuvõttes lapsepõlveajaloo-uurimuslikku perspektiivi (4).²

1. Uurimiskonstruktsioon lastekultuur

Lastekultuur ei kujuta endast kindlasti mingit ühetähenduslikku terminit ega markeeri uurimiskonstruktsiooni, mille osas valitseks teadlaste hulgas üksmeel, vaid seda kasutatakse lapsepõlveuuringutes kui mitmesuguseid erinevaid tähendusi kandvat konstruktsiooni (vrd sellel teemal pikemalt Schmid 2006b). Kõige sagedamini kohtab lastekultuuri käsitlusi meediakasutust puudutavates sotsiaalteaduslikes lapsepõlveuuringutes, aga ka meediauuringutes endis. *Lastekultuuri* vaadeldakse neis kui meediakultuuri, tarbimiskultuuri või popkultuuri. Sealjuures võivad vaatenurgad märkimisväärselt erineda, nagu nähtub järgnevast kahest näitest: kui Heinz Hengst räägib “samaealistele lastele orienteeritud tarbimiskultuurist” (vrd Hengst 1994), siis Shirley R. Steinberg ja Joe L. Kincheloe (1997) mõistavad lastekultuuri all – lähtuvalt analoogiast, mille põhjal on moodustatud sõna “lasteae” – eelkõige lastele mõeldud popkultuuri. Arengupsühholoogilises lapsepõlveuurimises mõistetakse *lastekultuuri* all laste sotsiaalset maailma kui samaealiste indiviidide endi määratletud suhtluskoosluste areaali, milles lapsed arendavad oma autonoomsust ja oskusi. Näiteks Lothar Krappmanni (1993) järgi kujutab lastekultuur endast “institutionaliseeritud arenguülesannet”, tema sõnul vajavad lapsed oma kasvueas teatavat samaealiste kultuuri. Kirjandusteadustes viidatakse *lastekultuurile* siis, kui uuritakse laste- ja noortekirjandust, samuti lastele suunatud uut meediat selle laiemas kontekstis.³ Empiirilistes kultuuriteadustes mõtestati termin “lastekultuur”, mis oli 1985. aasta folkloristikakongressi katusteema, lahti Hermann Bausingeri teedrajavas ettekandes, mis lahkas ühelt poolt *lastele mõeldud kultuuri* [Kultur für Kinder], mida Bausinger tõlgendas kui täiskasvanute “katset fikseerida lapsed piiratud hulka kohtadesse” (Bausinger 1987:

15), ja teisalt *laste omakultuuri* [Kultur der Kinder], mida lapsed kujundavad ise eraldiseisvalt täiskasvanute maailmast kui *lastelt lastele* suunatud kultuuri.

Kaksikjaotust *lastele mõeldud kultuuriks* ja *laste omakultuuriks* hakati aga ajapikku üha enam kahtluse alla seadma.⁴ Lapsepõlveuurijatel näib siiski olevat põhjust ühel meel el olla selles osas, et lastele mõeldud kultuuri ja laste omakultuuri eristamine võib olla iseenesest analüütilises mõttes otstarbekas, kuid selle puhul on siiski teretunud teatav ettevaatus, kuna *lastele mõeldud kultuur* ja *laste omakultuur* on – samamoodi nagu täiskasvanute kultuur ja lastekultuur – omavahel tihedalt läbi põimunud.

Nii palju, kui terminit “lastekultuur” ajaloolises lapsepõlveuurimises üldse kasutatakse, tehakse seda topelttähenduses, mõeldes sellega nii *lastele mõeldud kultuuri* kui ka *laste omakultuuri*. Egle Becchi on üks väheseid, kes on ajaloolise lapsepõlveuurimise puhul rakendanud terminit *lastekultuur*. Becchi sõnul tuleb selle termini all mõista “valdavalt lapse käsutuses olevaid tingimusi ja asjaolusid, tänu millele saab võimalikuks tema täiskasvamine”. Palju vähem on uuritud lastekultuuri ühte teist aspekti, nimelt seda osa, mille laps on ise esile kutsunud, teisisõnu “lapsepõlvele omast teadmust” (Becchi 1999: 81). Sellise laste omakultuuri puhul seab Becchi keskmesse lapse kui indiviidi ning tema kirjaliku pärandi.⁵ Kanada ajaloolane Neil Sutherland on uurinud Vancouveris 1920.–1960. aastatel tooni andnud lastekultuuri. Tema fookus oli lastel kui rühmal. Termin “culture of childhood” all mõistab ta ühelt poolt – paralleelselt *lastele mõeldud kultuuri* tähendusega – institutsioone, milles selle ajastu lapsed viibisid ja mis olid endale esmaülesandeks võtnud lapse sotsialiseerimise tervesse hulka eluviisidesse ning millel oli omakorda kujundav roll suuremate kultuuride juures. Ühtlasi aga – ja sellega osutab ta oma arusaamale *laste omakultuurist* – pidid lapsed sealjuures õppima ka laps olemist. Seega oli Sutherlandil luubi all “culture of childhood” suunaga selle sotsiaalsele mõõtmele ehk sellele, mida lapsed tegid koos oma sõprade, eakaaslaste, ümbruskonna noortega ja mida nad üksteiselt õppisid (Sutherland 2000).

Terminikonstruktsioon *laste omakultuur* nihutab keskmesse lapse kui tegutseja: ükskõik, kas antud laps tegeleb üksi näiteks palvetamise, päeviku kirjutamise või tänapäevasemas vormis arvutis navigeerimisega või tegeleb teistest samaealistest, sõpradest, kaasõpilastest või kogudusekaaslastest koosnevas rühmas; ükskõik, kas sündmustik rullub lahti kooliõuel või – peagi lähemalt vaadeldava näite puhul – vabaõhu palvetundide käigus või ehk ka kujutlustes nõiana ringiratsutamisest. Lapsed joonistuvad siin välja aktiivsete tegutsejatena ning lasterühmade kontekstis lisaks sotsiaalsete toimijatena – see on vaateviis, millele ajaloolises lapsepõlveuurimises on palju vähem rõhku pandud kui lapsepõlve konstrueerimisele või lastele mõeldud institutsioonidele.

Nagu ilmnes, on “lastekultuur” lapsepõlveuurimisel küll kasutatav, kuid kaugeltki mitte ühemõtteline termin. Lapsepõlveuurimises on seni aluseks olnud eelkõige kaks vaatenurka: *struktuuralne vaatenurk*, mis keskendub kasvukeskkonna välistele tingimustele, eriti nendele, mille täiskasvanud inimesed lapse käsutusse annavad, ning *auktoriaalne* ehk lapse *agentsuse vaatenurk*, mille puhul mõistetakse lapsi nende endi üleskasvamise protsessis aktiivsete tegutsejatena. Neid kahte vaatenurka kasutatakse üldjuhul üksteise alternatiivina: lähtutakse kas struktuuraalsest või agentsuse vaatenurgast. Minu hinnangul võiks uurimiskonstruktsiooni “lastekultuur” kasutuspotentsiaal seisneda mõlema vaatenurga toomises ühele viljakale pingeväljale. Sel juhul oleks võimalik ühendada lapsepõlve struktuuraalsete oludega seotud teemad küsimustega lapsealiste toimijate tegevusruumide ja -praktikate kohta – selle asemel et käsitleda neid valdkondi lahus. Metodoloogiliselt seisneb auktoriaalse vaatenurga kaasamise tähendus selles, et lapsepõlve vaadeldakse – nii hästi kui võimalik – ka laste perspektiivist.

2. Herrnhuti lasteäratatus 1727. aastal

Herrnhuti vennastekogudus, kus lasteäratatus 1727. aastal toimus, oli religioosne kogukond. See tekkis 1722. aastal vaga pietistliku krahvi Nikolaus Ludwig von Zinzendorfi (1700–1760) eestvõttel ja toetusel. Zinzendorf andis eelkõige Habsburgide võimu all olevatest piirkondadest pärit usupõgenikele loa asuda elama tema maa-alale saksi Ülem-Lausitzis.⁶

Herrnhuti lasteäratuse kohta on andmeid säilinud erinevates allikates, ühelt poolt vennastekoguduse enda ajalookäsitlustes,⁷ teisalt nende isikute elulugudes, keda seoses lasteäratusega mainitakse; niisugused elulood, mida hernhuutlased 1740. aastatest peale koostasid ja mille lugemine kuulus kindla komponendina koguduseliikmete matusetseremoonia juurde, on kättesaadavad eelkõige jätkuvalt vennastekogudusega seotud isikutele.

Vanim sellelaadne kirjeldus pärineb kirjutisest *Gemein-Diarium* [Koguduse päevik], mis pandi kirja 1730. aastate alguses vahetute pealtnägijate tunnistuste põhjal:

Pärast kolm päeva kestnud palvevõitlust tuli sellel ööl [6. august 1727] üheteistaastasele tüdrukule Susanna Kühnelinile äkki elu sisse, ja nii tuliselt, et ta sütitas kõik teisedki tüdrukud, olles nii kogu päeva kui ka sellele eelnenud öö veetnud palves ja kaeblemises, mistõttu ta ei võtnud toidupalukestki suu sisse, et vaid oma päästja voorustest kuulutada. Selleks andis põhjust tema ema, kes, nagu eespool märgitud, oli 2. mail

suure rõõmuga naasnud Kristuse ehk õigluse päikese juurde, millest ta juba maa peal osa sai; see rõõmustav kojupöördumine ja kõik kaasnevad asjaolud jäid tüdrukul silme ette, nii et ta jõudis lõpuks selleni välja, et veetis kolm päeva peaaegu ainult palvetamise ja nutmisega; eriti aga viimasel ööl palvetas ta ägedalt kuni umbes kella üheni. Seda, kuidas ta jumala poole püüdis, kuulis tema isa oma toas lamades tema teadmata pealt, kuni tüdrukut tabas umbes kella ühe ajal ülim rõõm, ta äratas enda arvates oma isa unest ja ütles: Isa! Nüüd on minust saanud Jumala laps ja ma tean, kuidas minu emagi seda oli ja veel edaspidigi on; isa tegi näo, nagu ei teaks ta midagi. Isa ei tahtnud seda uskuda, tüdruk aga veenis teda väga põhjalikult (Gemein-Diarium 1727: lõik 7, 24–25).

Lasteäratuse alguspunktiks oli seega ühe konkreetse lapse klassikaline äratuskogemus, millega käis kaasas palvevõitlus. Kõnesolev tüdruk oli sattunud pärast oma ema surma eksistentsiaalsesse kriisi. Sellest ühest tüdrukust kandusid religioossed äratused edasi järgmistele tüdrukutele ja hiljem ka poistele. Lastega arutati nendega toimunut ning nad pälvisid suurt tähelepanu. Nende tüdrukute ja poiste väga äratusmeeleolu paigutub ajaloos samaaegselt ja samas kohas toimunud üldisema religioosse liikumise konteksti.⁸ Jääb mulje, et täiskasvanud jälgisid laste “palvekihusid” (Gemein-Diarium 1727: lõik 32–33; 23. august 1727) suure liigutustundega. Teksti kirjapanija kirjeldab lasteäratuste perioodi kui erilist.

Kõige põhjalikumalt kirjeldatakse lasteäratuse fenomeni juba mainitud Susanna Kühneli, pärast abiellumist Hennigi (1716–1785) eluloos.⁹ Selles märgitakse, et samal ööl ja isegi samal tunnil kui Susanna Kühnel said äratuskogemuse veel kolm tüdrukut – Anna Nitschmann (1715–1760),¹⁰ Rosina Fischer (1714–1772) ja Julie Quitt (?–1729).¹¹ Lasteäratuse edasise kulgemise käigus sai nendest tüdrukutest teatav juhtrühm. Võib kindlalt väita, et need neli tüdrukut tundsid üksteist juba varasemast ajast. Kõik peale Susanna Kühneli olid pärit Määrimaal asuvast Kunewaldest; neid kõiki oli puudutanud usuline tagakiusamine ja nad kõik olid osalenud põgenemises Herrnhuti; Anna Nitschmann oli pealt näinud Määrimaal Zauchentalis 1724. aastal lahti rullunud äratusliikumist, mille raames kogunes tema isakoju palvekoosolekutele kuni kaks tuhat inimest.¹² Susanna Kühnel kirjeldab lasteäratuste edasist arengut:

Seeläbi toimus Herrnhutis ka teiste tüdrukute seas ärkamine [---] Nii päeval kui ööl nähti neid Huthbergi mäel nutmas ja palvetamas [---]. Kui õhtul üks seltskond Hutbergilt tuli, käidi ümber majade ringi ja lauldi. Rosel Fischeri ema tahtis teda ükskord selle eest karistada ja ütles: lapsed peaksid suu pidama ning mitte niimoodi laulma ja karjuma, et nad kogu ümbruskonna jalule ajavad (sest Strawaldes oli see kõik kuulda). Neid

karistavat ainult härra krahv, samamoodi nagu Jeesus ühes sarnases olukorras varisere karistas. [...] Mõnikord läksid sealsed ja siinsed lapsed [st naaberküllast Berthelsdorfist ning Herrnhutist] koos Hutbergile ning saatsid üksteist kordamööda ülistuslaulude helide saatel taas koju. Siis jõudis äratus ka poiste hulka. Ja üldse toimus toona pärast 13. ja 17. augustit selline liikumine terves koguduses, nii et võsa ei jäänud enam öösel ega päeval vendadest ja õdedest ja lastest tühjaks, kellest siin ühed või teised koos ja seal omakorda järgmised põlvitased, palvetasid, nutsid ja laulsid.¹³

Hiljem lasteäratuse nime all tuntuks saanud sündmuse algtõukeks oli üheainsa tüdruku äratuskogemus ehk täpsemalt raskesse elusituatsiooni sattunud Susanna Kühneli palvevõitlus. See äratus kandus kiirelt üle teistele lastele. Ühine on kõigi sündmuse kirjelduste puhul asjaolu, et lasteäratust kujutatakse nii koguduse kui ka üksikisiku seisukohast ülimalt tähenduslikuna.

Äratujsuhtumeid kirjeldatakse kui seikasid, mis toimusid ühelt poolt täielikus vaikuses ja üksinduses – konkreetne laps lausa otsis üksindust, nagu seda võis täheldada ka Susanna Kühneli puhul. Teisalt aga otsisid lapsed üksteise seltsi, ja äratust kujutati rühmakogemusena. Torkab silma, kui võrd tugevat tõmmet tundsid äratatud lapsed kodunt välja, avalikku ruumi ning et see toimus ka õhtuti ja isegi öösiti. Äratatud lapsed olid liikumises lapsed.

Äratuse läbinutel kerkisid esile teatavad käitumistavad: nad ei maganud öösiti, mõned unustasid söömise või siis paastusid. Nad nutsid, kaeblesid, karjusid, palvetasid, laulsid, põlvitasid ja viskusid isegi kogu kehaga maapinnale. Need tüdrukud ja poisid väljendasid oma vagadust ekspressiivselt. Vaimne ja religioosne läbielamine sai väljenduse kehalisel tasandil ning see muutus oma erilise tõttu jutustamisväärseks.

Oluline detail on see, et lapsed eristusid koguduses tugevalt eristuvad ning tegid end järjekindlalt märgatavaks. Näiteks räägitakse ühest söimavast emast, kelle arvates lapsed olid liiga valjuhäälsed, ning kogukond tervikuna suhtus neisse kui eristuvasse omaette rühma. Nad oleksid iseenesest saanud nendel usulises mõttes liikvele raputatud aegadel liituda ka täiskasvanute liikumisega, seda nad aga ei teinud, vaid tegutsesid omaette, täpsemalt öeldes esmalt tüdrukute rühmana ja seejärel poiste rühmana. Kokku umbes kolm nädalat kestnud lasteäratust kujutas endast teatavat vaimset, kuid kehalisel tasandil jälgitavat erandlikku seisundit, millele lapsed leidsid oma eriomased väljendusvormid ehk käitumispraktikad, mis on minu silmis mõistetavad omaette religioosse lastekultuurina. Selle lastekultuuri puhul avaldusid erinevad nüansid, mille puhul segunesid *lastele mõeldud kultuuri* ja *laste omakultuuri* elemendid. Lapsed noppisid üles oma religiooses, sotsiaalses ja kultuurilises ümbruses

olemasoleva ning varieerisid seda. Ühelt poolt olid neile juba tuttavad mitmesugused vagaduse praktikad, eelkõige palvetamine ja laulmine, aga ka ühisvestlused vagast elust, usulistest kõhklustest ja usuveendumustest.¹⁴ Teisalt elasid need lapsed teatavas religioosses keskkonnas, vagaduse kultuuris, millest oli võimalik leida eeskujusid nende endi vagaduspraktikatele; mõned neist, kes olid põgenenud Määrimaalt, olid ise olnud religioossete äratuste tunnistajaks.

3. Laste palveaktsioonid Sileesias 1707. ja 1708. aastal

Selliste varasemast perioodist pärit eeskujude hulka kuuluvad ka Sileesia palvetavad lapsed, kellest Herrnhuti lapsed olid kuulnud ja kelle vagaduspraktikaid võib lugeda nende implitsiitse teadmistepagasi hulka kuuluvaks.

See, mis toimus Herrnhutis 1727. aastal ja mis oli toimunud Sileesias kaks aastakümnet varem, oli osa suuremast, aastakümneid hõlmanud religioosset liikumisest, mis leidis aset Euroopa protestantliku kristluse baasil ning eriti piirkondades, kus protestante vastureformatsiooni raames taga kiusati, näiteks Prantsusmaal pärast Nantesi edikti tühistamist (1685) või uuesti katoliku usu tagasi võtnud Määrimaal või Sileesias (vrd Ward 1994). Mõlemas viimatini-metatud regioonis oli toimunud ka lasteäratusi, täpsemalt olid esile kerkinud mõned konkreetsed äratuse läbinud lapsed: kamisardide (hugenottide) juures täheldatud lapsprohvetid või mõned kollektiivse lasteäratuse läbinud, näiteks ärkamised, mis leidsid aset juba eespool mainitud Zauchenthalis Määrimaal – piirkonnas, kust paljud inimesed olid Herrnhuti välja rännanud.

Laste palveaktsioonid said Sileesias alguse 1707. aasta suvel Riesengebirges ning levisid sealt järjest rohkematesse küladesse ja väikelinnadesse, pälvimata siiski laiemat tähelepanu. See olukord muutus alles 1707. aasta lõpupoolel.

Antud seoses mainitakse 28. detsembril, Herodese käe läbi Betlemmas hukkunud lastele pühendatud süütalastepäeva, mil laste palveaktsioonide laine jõudis arvukate teadete järgi Alam-Sileesia linnadesse ja lõpuks Breslausse. Asjaolu, et juba kuid kestnud laste palveaktsioonide laine siis avalikkuse teadvusesse jõudis, tulenes tõenäoliselt evangeelsete sileesialaste religioonipoliitilise olukorra leevenemisest tingitud “kõrgendatud meeleoludest” (Conrads 1971: 69). Laste palveaktsioonid olid seotud Sileesia langemisega Põhjasõja käigus rootslaste kätte, mis omakorda tõi 1700. aasta septembris kaasa Altranstädti konventsiooni sõlmimise Karl XII ja keiser Joseph I vahel. Selles sätestati, et evangeelsetelt sileeslastelt pärast Westfaali rahulepingut äravõetud 1200 kirikust tuleb 125 tagastada¹⁵ ja anda neile luba kuue nn armukiriku ehitamiseks. Rahvastikust üheksa kümnendikku moodustavate evangeelsete sileeslaste

(vrd Swensson 2008: 33) usulise olukorra puhul andis seni – väheste eranditega – tooni allasurumine ja tagakiusamine. Jumalateenistused olid keelatud, koduste jumalateenistuste pidajaid kiusati üha enam taga.¹⁶

Selles olukorras olid välja kujunenud teatud salajased religioossed praktikad nagu hugenottidel: palvekogunemised ehk nn palvetunnid, mida juhatasid kirikust ametlikult väljaetud kirikuõpetajad (võsapreestrid) või koguduse lihtliikmed, samuti regulaarsed metsade kaitsevarjus toimuvad jumalateenistused. 1707. ja 1708. aastal esile tõusnud Sileesia palvetavatele lastele olid need vabas õhus toimuvad salapraktikad kas isiklikult pealtnähtuna või pereliikmetelt või eakaaslastelt jutuvormis kuulnud teabe kujul tuntud (vrd Eberlein 1899: 36, 62). Lisandus tõik, et Rootsi sõdurid pidasid hommikuti ja õhtuti vabas õhus väljumalateenistusi (palvetunde) ning moodustasid kooskäivaid rühmi. Ka neid võisid lapsed olla näinud või neist kuulnud.¹⁷

Erinevatest ülestähendustest koosnevas tekstikogus “Gründliche[n] Nachricht Von derer Evangelischen Schlesier Kinder-Andacht” [Põhjalik teade evangelisetest laste palvetest Sileesias] (1708), millele oli lisatud eksperthinnang ja mis on dateeritud kuupäevaga 2. jaanuar 1708. aasta, leidub kirjeldus, et Oderi jõe ääres asuvas Beuthenis kogunesid üle 200 poisi vanuses viiest kuni neljateistkümne eluaastani kaks korda päevas vabaõhu palvetunde pidama. Edasi märgitakse järgmist:

Ametnik on neid juba kolm korda sealt / kus nad oma palvetunde peavad / ära ajanud / nemad aga läksid kohe nii-nimetatud Fiscal=Bergi mäele / võtsid endale sellise vabaduse / nagu poleks ametnikul midagi käskida. Sellesse kohta on teibad maasse löödud / et igapäevaselt sinna tulevad inimhulgad neile otsa ei tungleks / sest seal on kokku loetud juba 3000 kuni 4000 inimest / kes sinna kogunevad / et niisugusest haruldasest laste pühendumusest osa saada; Lapsed põlvitavad kogu palvetundide aja maas / on valinud enda seast lugeja / kes mitte ainult laule / mida nad laulavad / alustab / vaid ka palveid täiesti kombekohaselt maha loeb. Nad laulavad järjest 7 laulu / ja loevad igaühe vahele ühe palve / ühe patukahetsus-psalmi / ja ühe peatüki piiblist; Lõpuks tõstavad kõik lapsed korraga ristatud käed üles / ja laulavad: Oo, suur jumal, võta kuulda / jne ja lõpetavad lauluga: Küitkem jumalat, see on täide viidud. On uskumatu / millist erilist vaimset hingestatust need poisid üles näitavad / ja et kõik täiesti korralikult toimuks / tavatsevad nad sinna- ja äraminekul kahekaupa käest kinni käia. Ümberringi seisvad inimesed ei suuda seda pisaraid poetamata pealt vaadata / ja laulavad kaasa / mis tekitab niisuguse kõla / et seda võib peaaegu veerand miili eemal Oderi ääres kuulda. Neil on lisaks teistele palvetele üks / milles

nad paluvad / et armas jumal ometi neile nende kiriku tagasi annaks. Sarnaseid palvetunde peavad lapsed igapäevaselt ka Freystadtis ja Sprettaus (= Sprottaus).

(Gross-Glogau, den 2. Januar 1708. Gründliche Nachricht Von derer Evangelischen Schlesier Kinder = Andacht 4, tsiteeritud Benrath & Hutter-Wolandt & Meyer & Petry & Weigelt 1708, München 1992: 167.)

Jääb mulje, et neil poistel oli sedavõrd suur tung koos palvetada, et nad leppisid kokku kindlad ajad vabas õhus rühmana kokkutulemiseks. Kui nad kohtasid sealjuures kohaliku ametniku vastuseisu, said nad seda eirata sel moel, et leppisid kokku kohtumise selle ametniku haldusalast väljapoole jäävas kohas ning jätkasid oma palvekogunemisi seal. Toonitatakse, et lapsed pidasid end “täiesti korralikult” üleval.¹⁸ Nad tulid ja läksid paarikaupa linna ümbrusesse, astudes sellega üle või pigem hiilides mööda ametvõimude keelust. Ent muudest lubamatutest tegevustest teateid ei ole või kui ongi, siis ainult osutus, et need lapsed olid elavalt valjuhäälsed, mis on laste puhul ootuspärane. Pigem oli olukord vastupidi: palvetavad lapsed tundusid järgivat ranget grupisest korda nii palvekohta minekul kui ka palvetamisel. Neil olid ilmselgelt kindlad arusaamad, kuidas tuleks vabaõhu palvetunde organiseerida, ja need põhinesid kas isiklikel kogemustel või salajaste palvekogunemiste kohta kuulnud juttudel. Nii Beuthenis kui ka teistes kohtades põlvitasid lapsed teenistuse ajal ringis. Juhul, kui poisid ja tüdrukud palvetasid koos, moodustati kaks eraldi ringi. Lapsed valisid enda hulgast lugeja, kes palvetunde juhatas ning laulude, palvete, patukahetsus-psalmide ja piiblikeatükkide järjekorra paika pani. Seega ei palvetanud lapsed “vabas vormis”, vaid järgisid “liturgilisi ettekirjutusi, palveraamatuid või katekismust” (Meyer 2008: 97). Ühes palves palusid nad jumalalt oma kiriku tagasiandmist. Ühtlasi mainitakse, et palvetavad lapsed tõmbasid ligi hulgaliselt pealtvaatajaid – räägitakse 3000–4000 inimesest,¹⁹ kes neid näha tahtsid, nende vaga tegevuse pärast pisarateni liigutatud olid ja nendega kaasa laulsid.²⁰ Vaieldamatult äratasid palvetavad lapsed rohkelt täiskasvanute tähelepanu, kusjuures täiskasvanud ei vaadanud nende tegevust ainult pealt, vaid lasksid end nende vagadusest ka kaasa tõmmata.

Ühest teisest palvetavate laste suhtes positiivselt meelestatud kirjutisest selgub, et laste pilgud olid järjepidevalt suunatud maapinnale, olgugi et neid ümbritsesid pealtvaatajad (Extract eines Schreibens aus Schlesien 1899: 168), ning seda tõlgendatakse vaikumise tõendina nende vagadusest. See, kuivõrd tõsiselt lapsed oma palvetundidesse suhtusid, nähtub selle kirjutise järgi ka asjaolust, et paljud osalevad lapsed tegid seda oma vanemate keelust hoolimata. Sellest on juttu järgmises lõigus:

Paljusid on nende vanemad juba karmide löökidega karistanud; nad ei lase end aga kõigutada / samuti ei aitavat luku taha panemine / sest nad on akendest välja hüpanud / ja ahju kaudu välja roninud / seega ei ole ei ametkondlik ähvardamine / vanemate kõige karmimad karistused / vaimulike kõige raevukam hukkamõist / ega ka väevõimuga luku taha panemine neid sellest vagast ohvrist eemale hirmutanud. Ilmselgelt / on jumal midagi erilist ette võtnud / paistab / nagu hakkaks õhtupimedusse valgust tulema. (Samas.)

Jääb mulje, et kinnipanemine hoidis lapsi vabas õhus palvetamisest sama vähe eemal kui ametkondade keelud; nad ronisid välja akendest ja korstnatest, et oma kogunemistele jõuda. Pangem siiski tähele, et Sileesia palvetavad lapsed reageerisid ametkondlikule ja lapsevanemate vastuseisule teistmoodi kui Herrnhuti lasteäratustes osalejad, ning ka seda, et – nagu teisest kirjutisest selgub – kirjeldatud laste tegutsemist tõlgendati siin jumaliku märguandena.

Kolmandas, samuti allikas “Gründliche[n] Nachricht von Derer Evangelischen Schlesier Kinder=Andachten” leiduvast tekstist, mille puhul pole tegemist mitte sündmuse kajastuse vaid ekspertiisanguga, leidub palvetavate laste kohta täiendavat teavet ja lisaks põhjalik hinnang nende tegevusele. Teksti autorit Caspar Neumanni (1648–1715), kes on protestantlik pastor ja Breslaus tegutsev kiriku- ja kooliinspektor ning Berliini Teaduste Akadeemia liige, võib pidada varase valgustusajastu esindajaks (vrd Zimmermann 1969) ning tema kriitilise hoiaku tõttu pietismi suhtes, eriti aga radikaalse pietismi taunimise tõttu ühtlasi luteri ortodoksia esindajaks. Neumann omistab lastele

sedavõrd tavatut armastust palvetamise suhtes / et nad loobuvad unest ja söögist / ja nii mõnedki isegi õhtuni välja söömata jäävad / et palvetamisel seda tublimad olla [...] ja isegi kõige hullemate ilmastikuolude puhul jätkub kõigiti muutumatu visadus: enamiku poolt palvetundides au sees hoitav vähenõudlikkus ja kord.

Hiljem mainib autor

kõige selle käigus vahel vallanduvat innukust / pisaraid / hirmu ja pelgust / mis kasvab mõningate puhul täielikuks teadvuse kaotuseks / kui neid väevõimuga palvetunnist eemale hoitakse, ja järeldab: “Need on samuti noorte inimeste juures ebatavalised / ning ka minu silmis täiesti võõrad asjad.” (Neumann 1708: 11–13, tsit Guellenbuch 1708: 169.)

Oleks ootuspärane, et sellised vagaduse märgid nagu kirjeldatud paastumine ja järjekindel soov koos palvetada, mille tõttu mõned lapsed endast välja läksid, kui neil ei õnnestunud seda teha, oleksid pärinud vaimulike heakskiidu. Seda

aga ei juhtunud. Laste palvetamine oli Neumanni silmis pigem “tavatu jumala küljes rippumine” ja “üks veider ja arusaamatu asi”, kuna “muidu tuleb kõiki lapsi / suure vaevaga palvetama ajada” (Neumann 1708: 168). Näib, et autor teadvustas endale, et laste palvetundide taunimisega²¹ seadis ta end teatava dilemma ette – lõppude lõpuks tegid need lapsed ju omal algatusel midagi, mille puhul oleks olnud eelduspärane üldine heakskiit ja milleni jõudmiseks, nagu pastor omast käest teadis, olid tavajuhul vajalikud täiendavad jõupingutused. Seetõttu täpsustas ta oma kriitikat:

Palvetamine iseenesest on muidugi väga hea; aga neljandast käsust palvetamise nimel / ilma vaevata / üle astuda / ja oma vanemate ja koolmeistrite / õpetajate ja jutlustajate / isegi ametivõimude tahte ja isegi keelu vastaselt / omavolilisel viisil avalikke palvetunde korraldada / ja nendel oma mängukaaslasi rohkem kuulata kui kõiki nimetatuid / heldeke! kes saab väita / et see õige on? (Neumann 1708).

Neumann põhjendab oma mitteaktsepteerivat suhtumist ja palvetundide ebaõigeks pidamist ühelt poolt neid pidavate laste allumatusega ja teisalt palvetundide avaliku iseloomuga. Need asjaolud on tema silmis kaalukamad kui muidu kiiduväärne vagadus. Tema argumentatsiooni kohaselt muutub muidu positiivset suhtumist vääriv palvetamine õigustamatuks, kuna see toimub keeldudest hoolimata. Ametivõimude, vaimulikkonna ja vanemate nõuetest üle astudes lähevad lapsed tema silmis vastuollu neljanda käsuga, mistõttu nende palvetamine muutub kokkuvõttes patuks. Lisaks peab Neumann hukkamõistu väärivaks laste palvetundide läbiviimist avalikkuses, see tähendab vabas õhus, mitte kirikus, ning oma äranägemist mööda. Seega võtsid lapsed üle muidu ainult vaimulike pärusmaaks peetavad tegevused. Kokkuvõttes peab Neumann niisiis häirivaks eelkõige laste tegutsemist aktiivsete toimijatena väljaspool kiriku etteantud raami.²² Caspar Neumanni *Unvorgreifliches Gutachten* [Mittespekulatiivne eksperthinnang] on vaadeldav ortodoksia ja pietismi vahelise “suure pietistliku tüli” (Hossbach 1861: 168) kontekstis. Palvetavad lapsed esindavad siin pietistlikest meeleoludest inspireeritud ilmikvagadust, mille praktikad – olgu need salajaselt läbiviidavad või, nagu antud juhul, avalikud palvetunnid – osutavad ortodoksia esindajate silmis mitteaktsepteeritavale kriitilisele distantstile ametliku luteri kiriku ortodoksia suhtes.²³ Omaaegne debatt Sileesia palvetavate laste teemal oli üks pinnaseid, millel pietism ja ortodoksia selle nähtuse suhtes pörkusid kas heakskiitja või hukkamõistja rolli asudes. 1708. aastal vaibusid palvetavate laste kooskäimised, kuid teateid nende toimumise kohta – küll üksikjuhtudena toimunud palveaktsioonide näol Sileesias – võib kohata kuni 1741. aastani (vrd Eberlein 1899: 75–76).

Sileesia palvetavate laste puhul on täheldatavad arvukad sarnasused Herrnhuti äratatud lastega. Sileesia lapsed väljendasid oma vagadust samuti avalikes kohtades ja nähtaval moel palvetades ning koondusid teatavasse rühma või täpsemalt poiste ja tüdrukute rühmadesse. See on vaadeldav teatava vaga lastekultuurina, mis laste endi hulgast võrsunud kultuurina põhines nende ümbruskonnast adapteeritud religioossetel praktikatel. Need lapsed palvetasid, laulsid ja järgisid piiblitõikude ettelugemisel teatud kindlat skeemi. Sealjuures põlvitasid nad kogu koosviibimiste aja maapinnal. Nad tegelesid oma ettevõtmisega keskendunult, mõned neist paastasid, et suuta paremini palvetada. Silma torkab nende ilmselge soov praktiseerida oma vagadust just vabas õhus – sellest asjaolust tuleb hiljem veel lähemalt juttu.

4. Palvetavad lapsed ja lasteäratust lapsepõlveajaloolisest vaatenurgast

Herrnhuti 1727. aasta lasteäratust ning Sileesia laste 1707. ja 1708. aasta palvetamisaktsioone on kirjeldatud kui laste eestvõttel ja korraldamisel toimunud sündmusi. Lapsed esinevad siin aktiivsete toimijatena ning neid käsitleti täiskasvanutest eraldiseisva rühmana, neid tajuti üksusena *lapsed*.²⁴ Viis, kuidas mõlemat juhtumit allikates kirjeldatakse, ehk teisisõnu: kuidas neid tajuti, annab tunnistust sellest, et lapsepõlve mõisteti siinkohal ajaloolises mõttes juba varakult ehk 18. sajandi alguses omaette elufaasina ning seega tõusis päevakorraks protsess, mida ajalookäsitlustes nimetatakse lapsepõlve avastamiseks (vrd Ariès 1975; Snyders 1971; Arièsi retseptiooni kohta vrd Julia & Becchi 1998: 12–24).

Lisaks näib, et nii Herrnhuti kui ka Sileesia juhtumite puhul – viimase puhul küll teatavate piirangutega – esines põhimõtteline valmidus suhtuda laste vagasse tegevusse heatahtlikult. Sellist hoiakut ei saa kindlasti pidada enesestmõistetavaks. Lapsed muutsid end kirjeldatud juhtudel selgelt nähtavaks, kasutades selleks rühmana ringiliikumist, palvetamist, kaeblemist, nutmist või väljaspool kodu palvetamist ja laulmist. Neid võis ainult möödustega pidada kombekateks lasteks, kui meenutada ametivõimude keeldude eiramist Sileesias ning väljendusrikkaid ja valjuhäälsid vagaduse väljendusi Herrnhutis. Neist ei olnud võimalik mööda vaadata ega neid kuulmata jätta ning jääb mulje, et see asjaolu oli neile ka oluline. Olgugi et religioossetes kontekstides, milles mõlemad sündmused aset leidsid – st Herrnhuti vennastekoguduses ja evangeelses Sileesias –, ei loobunud nende põhimõttelisest seostamisest pärispatuga, võib aduda heatahtlikku suhtumist nendesse laste omavoliliselt territooriume

hõivavatesse ja kohati ekspressiivsetesse vagaduseväljendustesse – asjaolu, mis viitab positiivsele hoiakule lapsepõlve suhtes (vrd Jacobi 1997). Lapsepõlve ajaloo ja ajaloolise pedagoogika perspektiivist on see märkimisväärne leid, kuna üldjuhul on positiivne suhtumine lapsepõlvesse omane sekulaarsele mõtlemismallile ehk valgustusajastu maailmanägemisele, mille mõjulepääsemiseks oli vajalik religioossete veendumuste ületamine. Nii Herrnhuti lasteäratust kui ka Sileesias toimunud laste palveaktsioonid näitavad, et positiivne suhtumine lapsepõlvesse sai sel perioodil koos käia vagadusega ning vagadusega seotud kontekstid löid selleks eriomaseid, eelkõige religioosseid vorme. Seega said lapsed genereerida oma aktiivseid viise ühiskonnaelus osalemiseks ning ilmselgelt ka tegid seda: aktiivsete toimijatena vennastekoguduses ehk siis teatavas religioonipoliitilises murrangusituatsioonis ning samas ka teatava vaga lastekultuuri raames. Herrnhuti lasteäratust ja laste palveaktsioonid Sileesias on vaadeldavad sündmustena, milles *hea laps* ajaloo löikes vähehaaval kuju omandas. Sealjuures tuleb endale teadvustada, et toleaeagses ühiskonnas olid palju rohkem levinud kujutelmad pahadest lastest, kuna need olid 18. sajandi alguse mõttemaailmas elavamad ja tugevamalt esindatud kui kujutelmad headest lastest. Selle põhjuseks oli kristlik antropopogia ja ning selles vaikimisi tooni andev, seni veel täielikult kahtluse alla seadmata pärispatuteoloogia, aga ka teatavad ajaloolised, alles üks-kaks põlvkonda tagasi aset leidnud sündmused – nimelt lapsnõidade protsessid.²⁵

Lasteäratuse ja laste palveaktsioonidega seotud heade laste ning nõia-protsesside pahade laste puhul võib täheldada märkimisväärseid sarnasusi. Mõlemad olid aktiivsed ning tõusid selle kaudu esile (see kehtib lapsnõidade puhul siiski vaid mõõndustega). Vagade laste puhul ei ole see üllatav, küll aga lapsnõidade puhul, kes osalt ise nõidussüüdistused enda peale võtsid, mis, nagu nad oleksid võinud teada, võis kaasa tuua tagakiusamise, mõningatel juhtudel aga isegi hukkamise. Teiseks suhtus ühiskond nii headesse kui ka pahadesse lastesse kui teatavatesse lasterühmadesse, kellel on eriomased “head” või “pahad” praktikad ja kes ka ise tajuvad end grupina – ükskõik kas see väljendub avaliku ühise palvetamise ja laulmisena või kujuteldavate ühiste õiste demonlike ringilendamiste või nõiasabatitena. Mõlemale lastekultuurile oli lisaks omane märkimisväärne lembus avalike kohtade vastu vabas õhus. Sileesia palvetavate laste vastu esitatud süüdistustes tundus see olevat üks keskseid punkte. Need lapsed osutusid, nagu Caspar Neumanni kirjutisest *Unvorgreifliches Gutachten* nähtub, häirivaks eelkõige aktiivsete toimijatena väljaspool kiriku seatud raame. Kui mõelda, et lisaks sellele, et need lapsed tegutsesid oma palvetundides endi seast valitud juhataja näpunäidete järgi, toimus see kõik ikka ja jälle vabas õhus ja avalikus kohas, tekib küsimus, kumb

asjaolu rohkem nende kahjuks rääkis. Lageda taeva all palvetamine tähendas ju paganlikus ruumis tegutsemist, mis oli enamiku tolleaegsete inimeste kujutluses asustatud vaimude ja deemonitega. Protestantismis aga puudus teadmus vagaduspraktikate kohta, millesse oleks kaasatud ka paganlikud ruumiüksused (mida oleks olnud võimalik seeläbi nende demoniseeritud kuvandist vabastada), nagu seda on tehtud katoliku protsessioonide puhul. Kuid see oleks juba järgmine teema.

Tõlkinud Reet Hiimäe

Artikkel on originaalis ilmunud saksa keeles: Schmid, Pia 2016. Auffallende Kinder im beginnenden 18. Jahrhundert. Die Herrnhuter Kindererweckung 1727 und das schlesische Kinderbeten 1707/08. Behringer, Wolfgang & Opitz-Belakhal, Claudia (toim). *Hexenkinder – Kinderbanden – Strassenkinder*. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, lk 349–364.

Kommentaariid

- ¹ Algselt peeti sellel päeval “väikeste tüdrukute kooripidu”, 1820. aastast alates ühitati see seni eraldi peetud “väikeste poiste kooripeoga” (24. juunil) (vrd Peucker 2000). Kui mõelda, et kooripidudel mälestati koguduse võtmesündmusi, siis viitab laste kooripeo kuupäev lasteäratuse suurele kogudusesisesele tähendusele.
- ² Artikli alaosal (1), (2) ja (4) kujutavad endast lühendatud ja ümbertöötatud versioone vastavatest lõikudest artiklites Schmid 2006a ja Schmid 2006b.
- ³ Vrd publikatsioonid, mille on välja andnud Centre des ressources. Littérature et culture d'enfance et de jeunesse, Institut International Charles Perrault, Paris.
- ⁴ Meediateoreetilises sotsiaalteaduslikus lapsepõlveuurimises on osutatud sellele, et lastele mõeldud kultuur ja laste omakultuur on omavahel segunenud ning laste- ja täiskasvanukultuur on ühtviisi meediast mõjutatud (vrd Hengst 1994; 2001).
- ⁵ Becchit huvitavad küsimused, mida mingi konkreetne laps luua suutis, mida ta mõtles ja tundis, kuidas ta oma maailma tõlgendas, mida ta pidas mäletamisväärseks, kuidas meil on võimalik tema tolleaegseid tekste nüüdisajast mõista (vrd Becchi 1999).
- ⁶ Hernhuuti vennastekogudus juhindus Jan Husist alguse saanud böömi vendade liikumise traditsioonist, mille tuntuim piiskop oli Jan Amos Comenius (1592–1670). Herrnhut tõmbas lisaks nn eksiili saadetutele (Exulant) ligi ka mitmeid muid vagadusest innustunuid. Juba varakult hakati otsima ja edendama kontakte teiste omasugustega; 1732. aastal saadeti teele esimesed misjonärid ja 1737. aastast hakkasid tekkima Saksamaal, Hollandis, Šveitsis, Inglismaal, Taanis, Venemaal, Kariibi riikides ja Põhja-Ameerikas erinevad piirkondlikud hernhuutlaste kogukonnad, nende omaette asulad, kus koos elati ja põldu hariti. Vennastekoguduse liikmeks olemine tähendas elamist mõnes piirkondlikus kogukonnas või misjonikohas, diasporaas või mõnes muus vennastekoguduse huve teenivas olemisvormis. Kogudused organiseerusid nn

koorideks ehk rühmadeks, kus elati lisaks laste- ja abieluliste isikute kooridele sugude ja perekonnaseisu põhjal moodustatud koorides. Kooride süsteem polnud aga 1727. aastal veel juurutatud.

- ⁷ Selliseid juhtumikirjeldusi, milles on kirjas olulised aktuaalsed sündmused, kogusid ja säilitasid vennastekoguduse kroonikud ja Zinzendorfi elulookirjutajad.
- ⁸ Näiteks on andmeid ka 77 täiskasvanust (vrd Wollstadt 1966: 230), kes kogunesid kord tunnis palvetama. See on märkimisväärne arv, kui mõelda, et see käib 1727. aasta aprilli kohta, mil Herrnhutis elas kokku üldse 220 inimest, neist 87 last (vrd Hahn & Reichel 1977: 93).
- ⁹ 1727. aastaks oli tüdruk juba kaks aastat Herrnhutis elanud. Tema isa oli esimene sinna ümberasuja lähemast ümbruskonnast ning mehe sellealast otsust oli kindlasti mõjutanud ka tema vagameelne abikaasa. Susanna Kühnel ei ole oma elulugu ise kirja pannud, David Cranz oli selle 1770. aastal sealse vennastekoguduse ajalugu uurides Susanna jutustuste põhjal üles tähendanud.
- ¹⁰ Zinzendorfi teisest abikaasast Anna Nitschmannist sai 1730. aastal “kogu naissoost vennastekoguduse vanem”, st ta valiti Herrnhuti hierarhias tähtsaimale naissoost liikmetele kättesaadavale ametipostile. Zinzendorfi esimest abikaasat Erdmuth Dorothea von Zinzendorfi, sündinud kui krahvinna Reuß von Ebersdorf (1700–1756) saab nimetada Zinzendorfi surma perioodi vennastekoguduse mõjukaimaks naissoost liikmeks.
- ¹¹ Vrd Susanna Hennig, geb. Kühnel, Lebenslauf, in: 1786. 1. Beil. 4 Wo. I, 2, 11–35, siin 15–16.
- ¹² Vrd Anna Nitschmann, Lebenslauf, von ihr bis 1737 in ihrem 22sten Jahr eigenhändig verfasst. *Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1844/ I, 575–579, siin 575–576.
- ¹³ Susanna Hennig, geb. Kühnel, Lebenslauf, 17–19.
- ¹⁴ Vennastekoguduse vanuselises tegevusekorralduses, mis hiljem sai konkreetsema organiseeritud vormi kooridena, olid lastele ette nähtud spetsiaalsed palvetunnid, mille puhul lapsed olid omapäi – kui jätta kõrvale nende hingehoiu eest vastutavad täiskasvanud. Lisaks on teada, et Zinzendorf korraldas härrastemaja eeskambris tüdrukutele ja poistele mõeldud omaette palvetunde.
- ¹⁵ “Muidugi viidati 125 kiriku tagastamise ja katoliku presidendi juhtimisel kolme konsistooriumi rajamise osas Piastist põlvnevatele vürstkontadadele”, mis kõik asusid Alam-Sileesias (Meyer 2008: 88–107, siin 89).
- ¹⁶ “Alates 1672. aastast pidid evangeelsed usklikud kogu Sileesias tähistama katoliiklike tähtpäevi. Kiirelt suleti evangeelsed ladinakoolid ja gümnaasiumid või allutati need jesuiitide ordudele. [...] Kui lisada veel pidevad manipulatsioonid, millega evangeelsed usklikud oma kodukohast kaugemale jäävates piiri-, asendus- või rahu-kirikutes pühapäevastel jumalateenistustel käies kokku puutusid, kõrvalejätmissed avalikele ametipostidele valimisel, raskused erinevatesse konfessioonidesse kuuluvate partnerite abielust sündinud lastele religioosse hariduse andmisel, lapsendamisel, üleminekul evangeelsesse usku, pärimisõiguse küsimustes, ristimisel, laulutamisel ja matusetalituste juures, siis on mõistetav, et nad tundsid end Habsburgi monarhia ajal teisejärguliste inimestena, kelle hingelised kannatused olid harukordselt suured [...]” (Schott 2007: 182–183).

- ¹⁷ Arvamus, mille järgi laste palveaktsioonid kujutasid endast Rootsi sõdurite matkimist, ei saa tõele vastata vähemasti esimeste palvekogunemiste puhul Riesengebirges, kuna Rootsi sõdurid ei olnud sinna jõudnudki. Lapsed ei matkinud Rootsi sõdureid, vaid võtsid pigem eeskuju neile teadaolevatest salajastest religioosetest praktikatest. Vrd Eberleid 1899: 62–63. Lisaks tuleb arvesse võtta asjaolu, et Rootsi sõdurite läbimarss kestis vaid lühikest aega, jäädes ajavahemikku 14.–19. september 1707.
- ¹⁸ Ühes teises, samuti allikas „Gründliche Nachricht von derer Evangelischen Schlesier Kinder=Andacht“ leidivas kirjelduses märgitakse, et lapsed Sileesias „tulevad kõige vaiksemal endassetõmbunumal moel kokku ja peavad palvetunde“ (Extract eines Schreibens aus Schlesien, in: Gründliche Nachricht Von derer Evangelischen Schlesier Kinder=Andacht, 1708: 6, tsiteeritud samast allikast lk 167).
- ¹⁹ Eberlein peab seda arvu liialdatuks (vrd Eberlein 1899: 58).
- ²⁰ Märkimist väärib veel üks detail: ala, kus poisid palvetasid, oli teivastega piiritletud, et kaitsta palvetajaid pealtvaatajate hordide eest, kuid pole teada, kes sellise abinõu rakendamise algatas. Igal juhul pidi see ellu viidama väga lühikese aja jooksul. Kirjelduse järgi toimusid esimesed laste palvetunnid Beuthenis 28. detsembril, seega kuus päeva enne selle teksti kirjapanekut.
- ²¹ Neumann (1708) nimetab neid teisel ärritavaks ja üleastuvaks ning oletab palvetunde juhatanud laste kohta, et nood tahavad end tähtsaks teha, lähtudes seega mittereligioosetest motiividest: “Muuhulgas võivad noored palvelugejad eelkõige ka seda tähtsaks pidada / et nad võtavad endale au / justkui poolpastorid olla / ja väikest kirikut valitseda.”
- ²² Caspar Neumann seisis järjekindlalt selle eest, et Breslaus antaks üks kirik laste käsutusse, mis võimaldaks nad vabas õhus olevatest avalikest kohtadest minema saada; 1708. aasta aprillis lõppesid Breslaus laste välipalvetunnid.
- ²³ Antud kontekstis on näha, et August Hermann Francke lähedase kaastöötaja ja hili-sema väimehe Anastius Freylinghauseni (1670–1739) näol oli tegemist tuntud Halle koolkonna pietismi esindajaga, kes Neumanni kirjutise ümber kirjutas. Freylinghauseni kritiseeris Neumanni halvustavates toonides esitatud kirjeldust palvetavate laste kohta ning visandas nende kohta omalt poolt heatahtliku positiivse hinnangu. Radikaalse pietismi esindaja Johann Wilhelm Petersen (1649–1727) oli juba 1707. aastal väljendanud oma seisukohta laste palveaktsioonide kohta, mida ta pidas viimse kohtupäeva apokalüptiliseks märgiks. Vrd Freylinghauseni (dateerimata); Petersen 1707. Selle debati kohta lähemalt vrd Meyer (2008: 98–105).
- ²⁴ Suhtumist, et Herrnhuti kontekstis tuleks palveaktsioonides osalenud lastesse suhtuda kui omaette rühma, toetab fakt, et nagu juba mainitud, jagati lapsed vennastekoguduses vanuse järgi rühmadesse – esmalt organiseeritud üksustesse, hiljem eraldi laste kooridesse ning olemas oli ka eraldi lastele mõeldud hingehoid (vrd Uttendörfer 1912; Faull 2006).
- ²⁵ Württembergis või ka Rootsis saavutasid lapsnõidade protsessid haripunkti 17. sajandi viimases kolmandikus (vrd Julia 1998: 301–312; Weber & Bartlin & Ulrich 1999).

Kirjandus

Ariès, Philipp 1975. *Die Geschichte der Kindheit*. München [Esmatrükk 1960. *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Paris].

Bausinger, Hermann 1987. Kultur für Kinder – Kultur der Kinder. Köstlin, Konrad & Pohl-Weber, Rosemarie & Alsheimer, Rainer (toim). *Kinderkultur*. 25. *Deutscher Volkskundekongress in Bremen vom 7.–12. Oktober 1985*. Hefte des Focke-Museums 73. Bremen, lk 11–18.

Becchi, Egle 1999. Kinder, die schreiben und Kinder, über die man schreibt. Honig, Michael-Sebastian & Lange, Andreas & Leu, Hans Rudolf (toim). *Aus der Perspektive von Kindern? Zur Methodologie der Kindheitsforschung*. München: Juventa Verlag Weinheim, lk 81–96.

Behringer, Wolfgang & Opitz-Belakhal, Claudia (toim) 2016. *Hexenkinder – Kinderbanden – Strassenkinder*. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte.

Benrath, Gustav Adolf & Hutter-Wolandt, Ulrich & Meyer, Dietrich & Petry, Ludwig & Weigelt, Horst (toim) 1708. *Quellenbuch zur Geschichte der evangelischen Kirche in Schlesien*. Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 1. München 1992: De Gruyter Oldenbourg.

Conrads, Norbert 1971. *Die Durchführung der Altranstädter Konvention in Schlesien 1707–1709. Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands*. Köln & Wien: Böhlau.

Eberlein, Gerhard 1899. Die schlesischen Betekinder vom Jahre 1707/8. *Evangelisches Kirchenblatt für Schlesien*. Zweiter Jahrgang. Liegnitz: Druck von Oscar Heintze, lk 52–53, 62–63, 74–76.

Faull, Katherine 2006. “Girl’s talk” – das “Sprechen” von Kindern. Herrnhutische Seelsorge an den großen Mädchen im 18. Jahrhundert. *Unitas Fratrum. Zeitschrift für Geschichte und Gegenwartsfragen der Brüdergemeine* 57/58, lk 183–196.

Freylinghausen, Johann Anastasius (dateerimata). *Bescheidene Prüfungen* (N.B., gedruckt 1. mai 1708). Väljaandmiskohata.

Gemein-Diarium = GemeinDiarium 20. April – 21. Oct. 1727. Unitätsarchiv Herrnhut R 6.

Gross-Glogau, den 2. Januar 1708. *Gründliche Nachricht Von derer Evangelischen Schlesier Kinder-Andacht, oder Denen, von denen Kindern in Schlesien, unter freyem Himmel, auf offenem Felde gehaltenen Bet-Stunden: Nebst Herrn M. Caspar Neumanns, Inspectoris bey der Evangelischen Kirchen und Schulen zu St. Elisabeth in Breßlau Unvorgreifliches Gutachten über die in Schlesien öffentlich Betende Kinder. So den 29. Februar 1708. in einer damahligen Abend-Predigt seiner Gemeinde fürgetragen*. Bresslau.

Hahn, Hans-Christoph & Reichel, Hellmut 1977. *Zinzendorf und die Herrnhuter Brüder. Quellen zur Geschichte der Brüder-Unität von 1722 bis 1760*. Hamburg: Friedrich Wittig Verlag.

Hengst, Heinz 1994. Richtung Gegenwelt? Kinderkultur als gleichaltrigenorientierte Konsumkultur. Deutsches Jugendinstitut (toim). *Handbuch Medienerziehung im Kindergarten. Teil 1: Pädagogische Grundlagen*. Opladen: Leske und Budrich, lk 134–153.

Hengst, Heinz 2001. Kinderkultur und -konsum in biographischer Perspektive. Behnken, Imbke & Zinnecker, Jürgen (toim). *Kinder. Kindheit. Lebensgeschichte. Ein Handbuch*. Opladen: Kallmeyer, lk 855–869.

Hossbach, Wilhelm 1861. *Philipp Jakob Spener und seine Zeit. Eine kirchengeschichtliche Darstellung*. Bd. 2. Berlin: Dümmler [esmatrökk 1828].

Jacobi, Juliane 1997. Das Bild vom Kind in der Pädagogik August Hermann Franckes. Kinderbilder und Kindheit. *Schulen machen Geschichte. 300 Jahre Erziehung in den Franckeschen Stiftungen zu Halle*. Halle: Verl. der Franckeschen Stiftungen, lk 29–42.

Julia, Dominique 1998. L'enfance aux débuts de l'époque moderne. Julia, Dominique & Becchi, Egle (toim). *L'histoire de l'enfance en occident. Tome 1*. Paris: Seuil, lk 286–373.

Julia, Dominique & Becchi, Egle 1998. Histoire de l'enfance, histoire sans paroles? Julia, Dominique & Becchi, Egle (toim). *Histoire de l'enfance en occident. Tome 1*. Paris: Seuil, lk 7–39.

Krappmann, Lothar 1993. Kinderkultur als institutionalisierte Entwicklungsaufgabe. Markefka, Manfred & Nauck, Bernhard (toim). *Handbuch Kindheitsforschung*. Neuwied: Hermann Luchterhand Verlag, lk 365–376.

Köster, Heinrich Martin Gottfried & Roos, Johann Friedrich 1799. Lemma: Kinder, betende (hist.). *Deutsche Encyclopädie oder Allgemeines Realwörterbuch aller Künste und Wissenschaften*, 23 köidet. Frankfurt a.M. 1778–1807, köide 20, veerg 356.

Meyer, Dietrich 2008. Die Auswirkungen der Altranstädter Konvention auf die evangelische Kirche Schlesiens und die Bewegung der betenden Kinder. Wolf, Jürgen Rainer (toim). *1707–2007 Altranstädter Konvention. Ein Meilenstein religiöser Toleranz in Europa* (Veröffentlichungen des Sächsischen Staatsarchivs, Reihe A: Archivverzeichnisse, Editionen und Fachbeiträge, Bd. 10). Halle, lk 88–107.

Neumann, Caspar 1708 = *Herrn M. Caspar Neumanns, Inspectoris bey der Evangelischen Kirchen und Schulen zu St. Elisabeth in Breßlau Unvorgreifliches Gutachten über die in Schlesien öffentlich Betende Kinder. So den 29. Februar 1708. In einer damahligen Abend-Predigt seiner Gemeinde fürgetragen, Breßlau 1708. Gründliche Nachricht von derer Evangelischen Schlesier Kinder=Andacht*.

Petersen, Johann Wilhelm 1707. *Die Macht der Kinder in der Letzten Zeit: Auf Veranlassung Der kleinen Prediger, Oder der betenden Kinder in Schlesien, aus der Heiligen Schrift vorgestellt von Johann Wilhelm Petersen, der H. Schrift D. Franckfurt und Leipzig. In Verlegung Samuel Heil und Joh. Gottfr. Liebezeits*.

Peucker, Paul 2000. *Kleines Herrnhuter Wörterbuch. Kleines Lexikon Brüderischer Begriffe*. Herrnhut: Herrnhut Unitätsarchiv.

Quellenbuch 1708 = Benrath, Gustav Adolf & Hutter-Wolandt, Ulrich & Meyer, Dietrich & Petry, Ludwig & Weigelt, Horst (toim). *Quellenbuch zur Geschichte der evangelischen Kirche in Schlesien*.

- Schmid, Pia 2006a. Die Kindererweckung in Herrnhut, 1727. Brecht, Martin & Peucker, Paul (toim). *Neue Aspekte der Zinzendorf-Forschung*. Arbeiten zur Geschichte des Pietismus 47. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 115–133.
- Schmid, Pia 2006b. Kinderkultur als Forschungskonstrukt. Ein Ereignis aus dem Jahr 1727. *Zeitschrift für Pädagogik* 52. Heft 1, lk 127–148.
- Schott, Christian-Erdmann 2007. Kinderbeten und Gnadenkirchen. Zu den frömmigkeitsgeschichtlichen Folgen der Altranstädter Konvention (1707–1709) in Schlesien. *Schweden und die deutschen Landeskirchen. Achtes Symposium der deutschen Territorialkirchengeschichtsvereine Breslau / Wrocław 5.–8. Dezember* (Jahrbuch für schlesische Kirchengeschichte N.F. 87, 2008), Würzburg 2010, lk 181–201.
- Snyders, Georges 1971. *Die große Wende der Pädagogik. Die Entdeckung des Kindes und die Revolution der Erziehung im 17. und 18. Jahrhundert*. Paderborn: Schöning (=La Pédagogie en France aux XVIIe et XVIIIe siècles, Paris 1965).
- Steinberg, Shirley R. & Kincheloe, Joe L. 1997. No more Secrets – Kinderculture, Information Saturation, and the Postmodern Childhood. Steinberg, Shirley R. & Kincheloe, Joe L. (toim). *Kinderculture. The Corporate Construction of Childhood*. Colorado: Avalon Publishing, lk 1–30.
- Sutherland, Neil 2000. “Everyone seemed happy in those days”. The culture of childhood in Vancouver between the 1920s and 1960s. Lowe, Roy (toim). *History of Education. Major Themes. Vol. III. Studies in learning and teaching*. London & New York: Routledge, lk 343–362.
- Swensson, Eric 2008. *Kinderbeten: The origin, unfolding and interpretations of the Silesian Children’s Prayer revival*. A thesis in partial fulfilment of Master of Arts degree in church doctrine and history. Virginia Beach: Regent University.
- Zimmermann, Hildegard 1969. *Caspar Neumann und die Entstehung der Frühaufklärung*. Witten, Ruhr: Luther-Verl.
- Uttendorfer, Otto 1912. *Das Erziehungswesen Zinzendorfs und der Brüdergemeinde in seinen Anfängen*. Monumenta Germaniae Paedagogica, Bd. 51. Berlin: Weidmann.
- Ward, William Reginald 1994. *The Protestant Evangelical Awakening*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, Hartwig & Bartlin, Hans & Ulrich, Elisabeth 1999. Über Hexenprozesse gegen Kinder. Schmölders, Claudia (toim). *Deutsche Kinder. Siebzehn biographische Porträts*. Reinbek: Rowohlt, lk 21–47.
- Wollstadt, Hanns-Joachim 1966. *Geordnetes Dienen in der christlichen Gemeinde dargestellt an den Lebensformen der Herrnhuter Brüdergemeinde in ihren Anfängen*. Arbeiten zur Pastoraltheologie 4. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.

Summary

Distinctive children at the beginning of the 18th century

**Awakening of children at Herrnhut in 1727 and children's prayer actions in Silesia
in 1707–1708**

Pia Schmid

Professor Emeritus

Faculty of Philosophy, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

pia.schmid@paedagogik.uni-halle.de

Keywords: children's agency, children's culture, historical childhood studies

The article compares the activities of child witches and pious children as a behaviour distinct from everyday customary conduct, which fulfilled certain goals and was memorized in the form of numerous written records and oral accounts. The author exemplifies in the light of some cases of religious awakening of the children from the 18th century to what extent it is justified to talk about child agency and a culture of pious children and where this culture is located in the discourse of research on children's culture.